

JAROSLAV KOŤA (ed.)

***Dobro, zlo a řeč
v psychoterapii***

TRITON
Praha / Kroměříž

**DOBRO, ZLO A ŘEČ
V PSYCHOTERAPII**

Věnováno doc. PhDr. Jaroslavu Skálovi, CSc.,
čestnému rektorovi Pražské vysoké školy psychosociálních studií
a spoluzakladateli Pražské psychoterapeutické fakulty,
a prof. PhDr. Jaroslavě Peškové, CSc.,
filosofce a učitelce v těchto institucích

JAROSLAV KOŤA

Dobro, zlo a řeč
v psychoterapii

Kolektivní monografie

Pražské vysoké školy psychosociálních studií:

Psychoterapie VII.

TRITON

Balcar, Cimrmanová, Condrau, Čálek, Ebert-Zeminová, Hogenová,
Horák, Jirman, Klenovský, Kocábová, Koťa, Králíčková, Miklas, Opatrný,
Payne, Poněšický, Prado, Růžička, Říčan, Sokol, Sýřištová, Tavel, Trdlicová,
Wucherer-Huldenfeld, Zajíc, Zlámaný

DOBRO, ZLO A ŘEČ V PSYCHOTERAPII

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Recenzenti:

Doc. PhDr. Jan Srnec, CSc.

Doc. PhDr. Jiří Šípek, CSc.

Editor:

Doc. PhDr. Jaroslav Koťa

© TRITON, 2009

© Pražská vysoká škola psychosociálních studií

Cover © Renata Brtnická, 2009

Vydalo Nakladatelství TRITON, Vykáňská 5, 100 00 Praha 10

www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-273-1

OBSAH

Dobro a zlo v psychoterapii, filosofii a literatuře

Dobro, zlo a psychoterapie <i>Jiří Růžička</i>	12
Psychoterapie mezi dobrem a zlem? <i>Karel Balcar</i>	27
Mezi dobrem a zlem. A psychoterapie? Několik provokativních otázek i pro nás – psychoterapeuty <i>Darja Kocábová</i>	32
Specifický pohled na dobro a zlo v psychoterapii <i>Oldřich Čálek</i>	35
Zlo v psychoterapii <i>Jan Poněšický</i>	38
Problém zla a teodicea <i>Jan Sokol</i>	42
Dobro, zlo a psychoterapie <i>Pavel Říčan</i>	45
K problematice dobra <i>Anna Hogenová</i>	53
Mezi dobrem a zlem. A psychoterapie? Mezi dobrem a zlem. A literatura? <i>Catherine Ebert-Zeminová</i>	64
Jak vidí dobro a zlo teologie – několik bodů <i>Aleš Opatrný</i>	71
Démon a psychoterapie <i>Jan Payne</i>	73
Dobro a zlo jako tajemství <i>Tereza Cimrmanová</i>	77
Když na obloze nechybějí hvězdy <i>Jiří Zajíc</i>	80
K jevu. Poznání dobrého a zlého? Dobré a zlé poznání? <i>Petr Miklas</i>	87
Vězení: prostor mezi zlem a dobrem? <i>Karla Trdlicová</i>	91

Fenomenologie a daseinsanalytická perspektiva

Léčebná metoda v Daseins-analýze, rozhovor <i>Jiří Růžička</i>	98
Téma smrtelnosti v psychoterapeutické perspektivě <i>Jan Jakub Zlámaný</i>	109
Filosofie a psychoterapie spolubytí <i>Jaroslav Jirman</i>	124
Na cestě od Huizingova pojetí homo ludens k Finkově fenomenologii hry (tři klasické ludologické analýzy a jejich pojetí významu hrových aktivit) <i>Jaroslav Kóta</i>	144

Řeč a daseinsanalytická terapie

Kde se nedostává slova, není ani věc? Jazyk jako „domov bytí“
G. F. Condrau (překlad Karel Balcar) 168

Co znamená Privace? K jazyku nepřítomna
Augustinus Karl Wucherer-Huldenfeld (překlad Karel Balcar) 176

Řeč a daseinsanalytická terapie
Maria de Fátima de Almeida Prado (překlad Karel Balcar) 183

K Heideggerovu porozumění logu *Anna Hogenová* 189

Řeč v daseinsanalytické skupinové psychoterapii
Oldřich Čálek 208

„Myství“ jako podoba spolubytí a skupinová psychoterapie
Jiří Růžička 214

K existenciální terapii *Leoš Horák* 224

Interpretace textu výpovědi z hlediska sociálního konstruktivismu a daseinsanalýzy. Příspěvek ke kvalitativní metodologii výzkumu *Libor Klenovský* 231

Potřeba smyslu života (podle V. E. Frankla) *Peter Tavel* 237

Dialog, po-rozumění a sebe-vyjádření jako způsob bytí člověka
Tereza Králíčková 251

Příloha: O básnictví

Úzkost – čas a absolutno
(K fenomenologii básnické tvorby P. Celana) *Eva Syřišťová* 260

Vážená čtenářko, milý čtenáři,

po několika letech máte opět možnost vzít do rukou další svazek přednášek, referátů a původních statí věnovaných převážně disciplinárním vztahům a metodologickým otázkám psychoterapie se zvláštním zaměřením na problematiku daseinsanalytické terapie. První řada pod názvem Psychoterapie I.–VI. vycházela péčí nakladatelství Triton v letech 1992, 1993, 1994, 1995 a dva soubory v roce 1998. Tyto svazky obsahovaly zápisy přednášek vyučujících na Psychoterapeutické fakultě a vycházely s podtitulem „sborník přednášek“. Po delší přestávce Pražská vysoká škola psychosociálních studií připravila další publikaci, která má v záhlaví magické číslo VII. Tato kolektivní monografie obsahuje původní a dosud nepublikované texty z kolokvií a konferencí pořádaných fakultou a vybrané fakultní badatelské studie.

V prvním oddílu nazvaném Dobro a zlo v psychoterapii, filosofii a literatuře jsou otištěny referáty z interního kolokvia věnovaného otázkám dobra a zla a jejich vztahu k psychoterapii. Tento okruh příspěvků je zaměřen na otázky utváření vztahu mezi terapeutem a jeho klientem, obsahuje i filosofická a literární zamýšlení nad terapií a zabývá se složitým vztahem mezi terapií, otázkami dobra, zla – a víry.

Druhý oddíl Fenomenologie a daseinsanalytická perspektiva je zaměřen metodologicky a obsahuje úvahy o proměnách rodiny, výcviku v terapii, jazyka užívaného v terapeutickém kontaktu, jakož i zamýšlení nad daseinsanalytickou terapií. Mezi tyto texty byla zařazena i závěrečná práce Jaroslava Jirmana – jednoho z absolventů Psychoterapeutické fakulty.

V třetím oddílu Řeč a daseinsanalytická terapie jsou uveřejněny vybrané příspěvky z VI. mezinárodní daseinsanalytické konference konané v Praze na téma „Řeč v daseinsanalýze“. I když by bylo možné například příspěvek „Co znamená Privace? K jazyku nepřítomna“ od Augustinuse Karla Wucherer-Huldensfelda začlenit i do oddílu týkajícího se otázek dobra a zla, ponechali jsme jej pro výrazné fenomenologické ladění v souboru daseinsanalytických textů. Téma řeči je po tzv. obratu k řeči (linguistic turn) ve filosofii druhé poloviny dvacátého století stále neobyčejně významné, je proto zajímavé nahlédnout, jak se s tímto tématem vyrovnává fenomenologie a daseinsanalyticky orientovaná psychoterapie. Jako mimořádnou přílohu jsme uveřejnili příspěvek doc. Evy Syříšové (známé mezi psychology publikacemi o terapii schizofrenních pacientů); otištěný text je jejím pozdním vyznáním lásky a obdivu k básníkovi P. Celanovi.

Doufáme, že četba otištěné řady příspěvků bude pro čtenáře zajímavější se o problémy psychoterapie jak podnětná, tak po mnoha stránkách osobně obohacující.

Za redakci Jaroslav Koťa

**Dobro a zlo v psychoterapii,
filosofii a literatuře**

Dobro, zlo a psychoterapie

Jiří Růžička

Dobro a zlo jsou v psychoterapeutickém kontextu tématem významným, navzdory tomu, že se jedná o hodnoty, které nebývají s psychoterapií přímo dávány do souvislosti, ani v ní nejsou nijak významně zmiňovány. Současné psychoterapeutické myšlení je totiž považuje za pojmy filosofické a morální. Tím, že se deklaruje jako morálně neutrální či morálně irelevantní, má sklon je mjet, odvracet se od nich, nebo si s nimi ve svém kontextu nevadí rady. Sama psychoterapeutická skutečnost však je jiná.

Řeční myslitelé, Sókratés, Platón¹ a Aristotelés², považují lidské dobro EUDAMONIA, za ctnost. Sókratés říkal, že dobrému člověku nelze uškodit. Pokud není ctnost vyvrácena, hodnotný život zůstane zachován. I když tato teze byla různě atakována, například poukazy na roli životní náhody nebo vlivy, které nespočívají a nespádají do rukou jednotlivce, starým Řekům bylo zřejmé, že ctnosti člověku otevírají, umožňují a zajišťují dobrý život. Díky ztotožnění hodnotného života s ctnostným charakterem, který nemůže být uzavřen sám v sobě, ale musí se projevit ve skutcích, je zaručeno to, co v moderním světě nazýváme duševním zdravím. I vstupující vnější okolnosti, jako je náhoda a další vlivy, které člověk nemůže určovat a nemá možnosti jim zamezit, může podle starověkých myslitelů přijímat se ctí a důstojností – a takto je uchovat v prostoru dobra.

Stoikové³ přinášejí další důležitou kategorii, a to jsou emoce. Emoce chápou jako formy hodnotících soudů (což koresponduje se současným vývojem daseinsanalýzy, která emoce neabstrahuje od jejich souvislostí s ostatními duševními stavy i vlastnostmi a situacemi, ve kterých se objevují a kterým nejen samy patří, ale které také patří k nim). Emoce v tomto smyslu odkrývají i etickou skutečnost. Stoikové (a zvláště Seneca) zde ovšem vidí velké nebezpečí, neboť takové soudy mohou být chybné a měli bychom se jich vzdát (a s nimi i emocí v dnešním zavedeném významu), neboť chybnost soudu může mít za následek odklonění se od dobra. Emoce jsou někdy dobré a někdy špatné. Jsou spolehlivé pouze natolik, nakolik je spolehlivé

1) Srov. PLATÓN *Faidros* (č. opravené vydání). Praha: ISE, 1993. ISBN 80-85241-33-1.

2) Srov. ARISTOTELÉS *Etika Nikomachova*. Přel. A. Kříž. Praha: Rezek, 1996. ISBN 80-901796-7-3.

3) Srov. CICERO *O povinnostech*. Praha: Svoboda, 1970. 25-086-70.

kulturní zázemí, z něhož vycházejí. Kulturní vlivy a z nich odvozené normy takto určují povahu emocí. Již ve starověku tedy vidíme, že vliv, dnes bychom řekli sociálního prostředí, na povahu člověka (a ta, jelikož nebyla odtrhávána od jeho jednání, nemohla být axiologicky neutrální) byl brán v potaz vždy jako samozřejmost.

Další důležité téma je trvalost či setrvačnost emocí, a to v souvislosti s jejich vznikáním a budováním. V dnešním významu se přibližují svým filosofováním výchově a výchovnému působení. Stoikové dobře věděli, že to, co je zakořeněné v „motivační struktuře osobnosti“, se mění jen velmi obtížně. Proto se výchovnému působení v dětství věnovali s velkou vážností (Alexandr Veliký byl vychováván Aristotelem). Rovněž věděli, že naše emoce je potřeba hlídat, je potřeba být k nim bdělý, neboť nás mohou překvapit, svést z nastoupené cesty a ohrozit. Tím, že byl emocím přisuzován poznávací charakter a nebyly považovány za pouhé doprovodné nebo samovolné impulsy nutkavého či explozivního charakteru, které můžeme ovládat jen vůlí a nikoli poznáním (jež je jejich přirozenou součástí), otevřel se prostor pro možnost jejich (sebe)kontroly. Protože existuje možnost ztráty kontroly emocí již vzešlých, objevuje se u stoiků názor, že by takové emoce neměly vůbec vzniknout. Například nenávisť nebo závist, vražednou touhu a podobně zlobné vzplanutí je nejlépe držet pod kontrolou natolik, aby se vůbec nezrodily. Pokud ano, potom je nutné jejich úplné vymýcení. Tento problém je ovšem stejně tak starověkým jako současným. Řekové nemyslí emocí jenom vnitřní stav, ale emoce je vždy spojena s nějakým činem, s jednáním. Jelikož Řekové dávají do souvislosti prožitků a jednání, umožňují, aby emocím zůstal jejich konativní naturel i jim vlastní poznávací aspekt.⁴

Pro naše další úvahy je rozhodující to, že Řekové dávají dobrý život do souvislosti s ctnostmi. Oproti nim je naše pojetí „dobrého života“ zúžené na štěstí, zdraví, bohatství a obecnou spokojenost. Ctnosti zde chybí.

Pro psychoterapii 20. století, stejně tak jako pro psychoterapii současnou, je sdružení duševního zdraví a ctností nepřijatelné. Je ovšem možné, a jak si ukážeme i pravděpodobné, že tato rezignace či etický neutralismus, který nechce zavádět do psychoterapie hodnocení, celou skutečnost duševní nemoci zužuje. Z hlediska léčby psychoterapií je ovšem tato rezignace

4) Srov. SENECA, L. A. *Výbor z listů Luciliovi*. Praha: Svoboda, 1969; SENECA, S. L. *O dobrodiních*. Praha: Svoboda, 1991. ISBN 80-205-0168; CICERO *O povinnostech*. Praha: Svoboda, 1970. 25-086-70.

ve velmi vymezeném a dále uvedeném významu paradoxně nezbytná. Psychoterapie se totiž mohla stát metodou v rámci medicíny proto, že mravní hodnocení chování, motivů a pohnutek ponechala při popisu, vysvětlení i léčbě stranou. A to ze stejných důvodů, pro něž lékařství odložilo jako nepatřičné morální posuzování vlastním zaviněním onemocnělých kapavkou nebo nakažených HIV, což se týká (takřka beze zbytku, jistou ambivalenci již spatřujeme např. u nemocí návykových) celé patologie. Morální soudy v somatickém lékařství již od doby Hippokrata stojí mimo jeho kompetenci. Tehdy ale byla jejich motivace poněkud jiná, lékařství odmítlo dvojroli, která byla do té doby běžná, totiž souběh léčby a mravního hodnocení nemoci z důvodů praktických, stejně tak jako z důvodů morálních. Tuto roli přenechalo jiným institucím. Současná medicína definovaná předmětně, je zcela soustředěná na „biologii člověka“, a tu není možné vymezit axiologicky. Psychoterapeutický neutralismus vychází z totožného pojetí nemoci jako ostatní medicína. Zatímco v somatické medicíně nehodnotící přístup zatím nedělá žádné zjevné potíže, v psychoterapii se stává metodologickým problémem. Psychoterapie se zabývá nejen nemocí, ale také chováním a jednáním lidí; a odmítnutí přirozeného rozlišování mezi dobrým a špatným projevem či úmysly člověka oslabuje schopnost porozumět lidské existenci. Neutrální postoj omezuje vnímání lidského jednání, jeho motivací i souvislostí (ve vztahu k okolnostem, za nichž se duševní nemoci vyskytují v přirozených životních kontextech, do nichž jsou zasazeny), a to v jejich úplnosti a celistvosti.

Již stoici si byli vědomi geneze emocí. Jejich teorie vyžaduje vývojový popis toho, jak se emoce dospělých vyvíjejí z původních emocí nemluvňat a dětí. Vědí, že dospělé emoce pramení ze silných raných emocí, které obsahují ambivalentní prvky již od samého počátku. Zároveň si jsou vědomi, že z etického pohledu mohou být emoce někdy dobré a někdy špatné. Vědí také, že emoce jsou spolehlivé natolik, nakolik je spolehlivý kulturní kontext, v němž vznikají. Porozumění kulturním normám tedy musí zahrnovat genezi osvojených emocí i s jejich kontextuálními významy. Kulturní kontext podle stoiků špatné či dobré skutky a projevy nerelativizuje, pouze jim dává určitý smysl. Podle nich se dobro nemůže stát zlem a naopak, v různých kontextech mají jen různé podoby.

Psychoterapie, ačkoliv popírá a rezignuje na morální soudy, má přesto dostatečné množství klinických zkušeností, které ukazují, že duševní nemoci jsou spjaty se zlými emocemi i jednáním. Každý psychoterapeut však odmítá hodnotící soudy z několika důvodů.

Především si je vědom, že mravní výchova nemocných v jejím tradičním výchovném konceptu k uzdravení nevede.

Psychoterapie rovněž přesvědčivě ukázala, že nemocní jsou spíše oběťmi nežli původci zla, ačkoli je to jen část skutečnosti. Zlé skutky, které jsou specifickou součástí duševních poruch, jsou psychoterapeuty považovány za nezaviněné, vedlejší účinky onemocnění.

Potíž je také v tom, že nemoc je definovaná jako něco, co se vyskytuje pouze uvnitř předmětně pojaté a materialisticky definované „psychiky“ a končí na hranici individualisticky definované osoby. Proto také psychoterapie nemůže nemoci ve vztahu k dobru a zlu, ctnosti a nectnosti, rozumět. Všechno to jsou pro ni „vnější skutečnosti“. Zdá se tedy, že psychoterapii chybí pevná a základní, především však celostní charakteristika duševní nemoci, jejíž součástí je nectnost patřící jak k původci nemoci, k lidem, kteří zlé poměry způsobili, tak k pacientům, kteří ji vlastnostmi obsaženými v nemoci a projevenými v jednání uplatňují. Není pro ni samozřejmostí, na rozdíl od nereduktivního přirozeného poznání, ani uchopitelný, na rozdíl od každodenní životní praxe, poukaz k tomu, že podobně jako zlo a dobro se i duševní nemoc rozprostírá za hranicemi osoby, totiž v přirozeném světě.

I když se svými poznatky umí teoretizovat jen polovičatě, přesto však s nimi psychoterapie velmi účinně zachází. Existuje dokonce oprávněná domněnka, že právě díky metodologickému nedostatku, totiž zapomenutí na axiologické dimenze duševního onemocnění, si psychologie a z ní vyvozená psychopatologie rozvázaly ruce k odborné činnosti i k novým koncepcím člověka.

Uzávorkování mravního hodnocení je v psychoterapeutické psychopatologii a etiopatogenezi programové. Paradoxně vede k celé řadě činností i myšlenkových operací, které by pravděpodobně nebyly jinak možné. Izolace od všech etických hledisek, vyvinění pacienta z nectností přineslo duševně nemocným paradoxně blahodárné účinky, na straně druhé pomohlo vnést, a také utužilo axiologický relativismus, zmatek, který nebyl dosud překonán.⁵

Psychoterapie tedy nenazývá pacienta podléhajícího strachům zbabělcem, slabochem, vyhýbavcem, ale „fobikem“, ani „obsedantního nutkavce“ nenazývá hnidopychem, odlidštěným manipulátorem podléhajícím magickým představám, pověřivosti a mocensky uhrančivým autoritám. Člověk bezostyšně parazitujícího na druhých, na jejich soucitu, podlehnutí vině

5) (Růžička, J. 1978, 79, 2003).

i neschopnosti odmítnout, označuje termínem „pasivně závislá orientace s depresivními rysy“. Bezmezně bezohledného a na sebe orientovaného sobce označí termínem „hraniční osobnost“; vztahovačného pokrytce slídícího po chybách a nedostacích druhých nazve „osobnostní poruchou s paranoidními rysy“; nekriticky a nerealisticky vyžadujícího a požadujícího člověka, který se uráží pokaždé, když jsou na něho kladeny požadavky a očekáváno odříkání či námaha, nazve „narcistickou osobností“. Jednání i úmysly nemocného definované jako „reakce“ či jako „chování oběti nemoci“ je tímto aktem mravně exkulповáno.⁶ Takové mravně vysvobozující stranění je ale nepopíratelně užitečným a účinným taktickým výkonem, který přinesl nebývalý zisk. Umožňuje člověku porozumět důvodům, souvislostem a relevantním kontextům vlastní ne-moci, bezmoci a slabosti (vyjma kontextu axiologického) a pohání k hledání způsobů, jak jim efektivně čelit.

Závorkující rezignace na mravní hledisko sice není ani v psychoterapii absolutní, ale většinou dostačuje k tomu, aby se její chráněnc, pacient či klient, izolován od vědomí viny, během jejího působení postavil na vlastní nohy. Zatímco psychoterapie může zapomenout na ideovou operaci, během níž komplex neštěstí, včetně mravního ohrožení a újmy, postihující pacienta, redukovala na nemoc. Tu pak pojala jako nevinnost.

Důvodů uzávorkování je několik a ukázaly se v době zakládání psychoterapie jako nezbytné. Od dob S. Freuda již spolehlivě víme, že nectnost související s duševní poruchou není možné prohlásit za svobodně zvolený způsob existence, ani důsledek chybných a mravně nezpůsobilých rozhodnutí vyplývajících ze svévolného popírání či odmítání zjevných a nepopíratelných dober.⁷ Duševně nemocný člověk je do nemoci stržen, uvržen a zavlčen. Nemoc člověka během jeho životní pouti potká a nejde o setkání kýžené. Na situaci nemocného mají rozhodující podíl vnější, jím nevolené a jen stěží ovlivnitelné životní podmínky, do kterých se rodí, vyrůstá v nich, a proto patří velmi často k jeho nejintimnějšimu a nejvýznamnějšimu životnímu prostředí – totiž k domovu. Navíc platí, že osudovými se mu nestávají lidé irelevantní, ale lidé patřící do jeho nejbližšího a nejdůvěrnějšího domovského prostředí. Těmito lidmi jsou především rodiče, sourozenci a také ti ostatní, kteří s dítětem žili v jeho nejuťlejším dětství, utvářeli jej a ovlivňovali. Na duševním onemocnění má podstatný podíl málo a nevhodně poskytovaná láska, nedostatek rozumějící péče a nelad panující v rodinných

6) Srov. MKN 10.

7) FREUD, S. *Úvod do psychoanalýzy*. Praha: Julius Albert, 1936.

vztazích i ve společenských poměrech, v nichž dítě žije a do kterých je již od početí vrženo.

Dítě si nevolí svůj domov z vlastní vůle, nerozhoduje se pro něj, nemůže jej změnit, ani vyměnit. Pro toto vědomí nezaviněného počátku nemoci a nectností z ní plynoucích psychoterapie pomíjí všechny další viny, které sice v původních důvodech mají své kořeny, byť samy jsou již důsledkem zvolených jednání.⁸ Člověk je bytostí svobodné volby. Ta však zavedením pojmu nevědomých motivací a jejich biologických, tedy na svobodné vůli nezávislých, příčin ztratila na významu, byla zrelativizována (dobro a zlo jsou podřazeny sebezáchovným silám) a její smysl byl redukován na biologická evoluční východiska.

Psychoterapie, tato nová cesta k člověku, axiologický soud vysunula mimo rámec svého zájmu i určení. Absence ctnosti není označena za nectnost, ale za nedostatek ctnosti. A nedostatek ctnosti je spatřen jako nedostatek dobra přicházející vždy zvenčí. Nemoc se neukazuje jako zlo samo, ale jen jako jeho důsledek. Nemoc, a s ní i nectnost, které mají svůj původ někde mimo oblast individuální lidské duše, ji tedy původně nevlastní. Tři velká náboženství, judaismus, buddhismus i křesťanství, vědí, že nectnosti jsou sice privátní záležitostí jedince, ale nezačínají ani nekončí hranicemi jeho „já“, přesahují je navenek a mají tak celostní, „světový“ rozměr. Duši však nemíjí, ta je jimi postižena. Ale takové stanovisko v psychoterapii nemá uplatnění.

Hodnotící soud v psychoterapii se obrací ve vzpomínce na dobu, kdy byl člověk postižen utrpením a byly založeny jeho základy ne-moci; a tam se také rozpouští.

Zapomnění přináší některé důsledky, na které je třeba se rozpomenout, a téma tak znovu ožít. Včleněním všech nectností do nemoci byl člověk zbaven zodpovědnosti za skutky, které v nemoci a v jejím důsledku vykonal.

Psychoterapie, která se rozpomíná na oblasti zamlčeného, ovšem ukazuje na další skutečnosti.

I když není, a oprávněně i sebezáchovně se brání tomu, aby byla, redukována na výchovu, přesto však má výchovné efekty. Přináší výchově především nové hledisko. Její nejdůležitější zjištění říká, že ctnosti se nevypěstují trestem, ten slouží jen jako meze prostoru pro láskyplnou péči. Výchova, která není na rozumějící lásce postavena, zraňuje, ničí a mravně decimu-

8) MAHLEROVÁ, M. S. – PINE, F. – BERGMANOVÁ, A. *Psychologický zrod dítěte*. Praha: Triton, 2006.

je. Ujišťuje nás, že člověk je tvor, který potřebuje být především milován, kterému je třeba od samého počátku jeho života rozumět, ke kterému je třeba se chovat s úctou, respektem a který pro své slabosti potřebuje spíše soucit a pevné opory, než trest. Nemůže žít šťastně bez domova, potřebuje žít ve víře a naději v tyto hodnoty, ze kterých je utvářen, které přijímá za své a které jsou součástí vztahů a lidských společenství. Potřebuje spolehlivá vodítka, o která by se mohl opírat a která by měl umět sám, s porozuměním a citlivostí, uplatňovat a přizpůsobovat jednotlivým lidem i době, ve které žije.

Takové postoje člověk nemůže delegovat na někoho jiného, byť by to byla i samotná božská prozřetelnost. Musí je chovat k sobě i druhým sám. K tomu není třeba hledat a vytvářet nové ideologie ani nové utopie. Lze čerpat z toho, o čem psychoterapie dobře ví a dílem to také umí. Můžeme se opírat o tisíciletou historickou zkušenost, kterou naše civilizace svými antickými, judaistickými a křesťanskými tradicemi vytvořila, můžeme se inspirovat cennými zkušenostmi a idejemi jiných kultur a civilizací, které jsou v dnešním světě nesrovnatelně přístupnější, než tomu bylo kdykoli předtím. Potřebujeme svůj život i jednotlivé kroky v něm naplnit smyslem, to je podmínka, ve které můžeme odemykat svět a v otevřenosti se mu vystavit. Vyjevený smysl se pak rozpíná k hranicím světla, ke skrytosti, jenž zjevené obklopuje. Tajemství se neukazuje jen jako temná prázdnota, ale také jako nedosažitelná oblast bytí, ze které jsoucna vyvstávají a do které zase vcházejí. Tímto poznáním člověk nemůže být jen bytostí pozitivistickou, ale stává se rovněž bytostí duchovní.⁹

Axiologie sama se s novým věkem dostává do celé řady problémů, kterým je nucena čelit. Pokud jsou mravní soudy jednostranné, neúplné a předčasné a emoce (a s nimi související jednání) jsou posuzovány jen aktuálně, což znamená, že jsou zbaveny genetických souvislostí a nejsou nahlíženy v celistvosti existence či jsou posuzovány nikoli jen jako nectnost, ale také jako „mravní nemohoucnost“, ocitáme se v situaci, kdy nejsme způsobilí vymezovat a posuzovat ctnost a nectnost obecně. Jsou-li ctnost a nectnost nahlíženy bez relevantních kontextů a bez ohledu na jejich situovanost, nemůžeme spolehlivě stanovit obecné mravní opory ani metody jejich konkrétních uplatnění.

Člověk se zbaví duševní nemoci konstitucí nových, lidskému životu přiměřených životních podmínek. Jelikož nemoc má ve skutečnosti také mrav-

9) Tak to uváděl např. J. Patočka či M. Heidegger.

ní dimenzi, je nutné se k ní také vztáhnout. Psychoterapie zná pojmy „přijetí zodpovědnosti, viny i význam smíření“. Tyto však mají příliš na sebe sama či na „já“ zaměřenou podobu; nevztahují se k sociálním kontextům, ve kterých se mají vykonat. Terapie neumí zacházet s pokáním a nemá dobře zajištěné směry, oblasti i formy, ve kterých by jedinec mohl dojít odpuštění a smíření.

Zmíněné akty již znají Řekové, důsledné sebezpytování před Bohem zavedli Židé, z jiného úhlu božské účasti na existenci je uchopují křesťané institucí zpovědi. Nectnost pojatá jako hřích, zpronevěra božím příkazáním žel již od samého počátku neobsahuje individuálně genetické hledisko, které by určité pochybení pojalo jedinečně. Do objevení se psychoterapie nemá křesťanská Evropa metodu osobní mravní nápravy, která by se dala pro každého člověka zvláště uplatnit celostně.

Svatý Pavel ve svých epistolách ukazuje, že vyléčit se z moci zla, znovu dosáhnout ctnosti, se dostává „milostí odpuštění“, která přichází nejen shůry, ale také zvenčí. Neboť odpustit nám mohou ti, kterým bylo učiněno příkoří (nebo jejich zástupci). Křesťané a před nimi Židé vědí, že nectnost zraňuje Boha, obě náboženství však rovněž vědí, že hřích je páchan nejen na Bohu, ale také na lidech.¹⁰

Aby byl člověk zbaven nectnosti, musí dojít odpuštění od těch, vůči kterým se provinil. Již jsme si řekli, že přiznání pochybení a pokání utěšuje, ale neléčí. Nezabavuje příčin, které ochromily a obtěžkaly duši. Psychoterapie našla způsob, jak je nalézt a zbavit je jejich moci. Nemá však prostředky, které důsledně zbavují viny. Její možnosti jsou omezené a prostředky jen dílčí. Pouhé uvědomění si příčin i změna v jednání nestačí, minulost je přítomna nejen v ontogenezi, ale v historii, ve skutečích, kterými byla ustavena. Vysvobození z nectností má tedy dvě linie. Starší vede institucí pokání, mladší se uplatňuje v individuálně zaměřeném a kontextuálně podmíněném porozumění vlastnímu mravnímu pochybení. Jak a zda obě dále prohloubit, snad i sblížit, čeká na budoucnost.

Zdá se ale, že i zde se situace proměňuje v té psychoterapii, která se pojímá, a také je provozována v rámci přirozených kontextů, jmenovitě sociálně-kulturních. Jedná se zejména o psychoterapii rodinnou a komunitně-skupinovou a kombinaci obou. Přesto však vidíme, že ani psychoterapie nemůže být vykoupením, které člověk potřebuje, vykoupením dosahujícím ke kořenům dobra a zla, k místům, nad kterými člověk nemá žádnou moc

10) Srov. Starý zákon, Nový zákon.1981, 1978.

a kterým může propadnout a jinými zase být vykoupen. A o těchto kořenech hovoří a k těmto kořenům člověka přivádí ukončení psychoterapie. Bod, kdy léčba je završena a člověk osvobozen i posílen od vlády nemoci. To však ještě neznamená, že zlo bylo zažehnáno a dobro ustaveno dostatečně. Také zde se před námi rozevírá hloubka problému.

Již bylo řečeno, že psychoterapie umožňuje zbavit se komplexů, které obsahují nectnost, ale nevykupuje z důsledků, které člověk svými nectnostmi způsobil, a nezabavuje ho viny tím, že na ni dává zapomenout. Tedy člověk je vyléčen, ale stále ještě vězí ve své minulosti vykonanými skutky a v jejich důsledcích vůči druhým lidem, vůči světu. Psychoterapie tedy léčí, ale chybí jí vědomí nectnosti v nemoci obsažené i význam pokání, které vedou k odpuštění, vyléčení, které přesahuje rámec medicínské definice nemoci. Nezabývá se tak významnou skutečností, jakou je možnost proměny nectnosti v nemoc, ani si není vědoma milosti, kterou nemocnému poskytuje, když na nectnost dává lidské existenci zapomenout v průběhu své péče tím, že ji iatrogenuje. Rovněž již také víme, že milosti zahrnuté ve zpovědi člověka zbavují viny, nikoli však nemoci.

Kořeny nectností spatřili Řekové v emocích a poznání, ale také v jednání lidí, když rezignují, unikají nebo zapomínají na osobní zodpovědnost vůči sobě, druhým i světu. Tam, kde osobní zodpovědnost ztrácí člověka, člověk ztrácí mravní sílu ctnosti. Křesťanští učitelé¹¹ problém zodpovědnosti upřesňují. Říkají: jakmile zapomeneme na kteréhokoli člověka pohlížet jako na bližního, stáváme se mravně slabí, náchylní podlehnout zlu.

O tomto fenoménu pojednává ve svých studiích americký psycholog Philip Zimbardo. Experimentálně popsal způsoby i podmínky, za kterých se běžný člověk může dopouštět hrůzných skutků a chovat se k druhým lidem nepochopitelně krutě a bezcitně. Nezabývá se, jak tomu bylo zvykem, vnitřními dispozicemi, původ zlých skutků nehledá v ontogenezi, ale zabývá se vnějšími podmínkami a okolnostmi, za kterých ke zlým skutkům vůči druhým lidem dochází, ve kterých se ctnost vypařila a nastoupilo zlo.

Zimbardo ve svých pokusech prokázal, že z dobrých lidí se stávají lidé zlí, nectní, a to specifickými vlivy, které po vzoru Milgrama seřadil do principů.

První a základní vstupní princip je lež, která ospravedlňuje prostředky k dosažení cílů. Jakmile jsou prostředky posvěceny cíli, otevírá se prostor zlu. Racionalizaci lze snadno dotvořit v ideologický celek, jehož prostřed-

11) Viz např. evangelia, epištoly, zejména sv. Pavla.

nictvím jsou lidé sváděni tak, že se ze slušných občanů stanou bezcitní lidé, kteří jsou v krajních případech schopni těch nejbrutálnějších zvěstev, a, jak Zimbardo ukazuje, jsou na své skutky dokonce hrdí. Ideologická zvrácenost je používána k ospravedlnění špatnosti dobrými úmysly nebo cíli. Milgram připomíná, že nelidské chování musí být také vynuceno formou nějakého závazku nebo slibu, jeho uzákonění. Jako příklady uvádí nacistické Německo, komunistické totality, ale rovněž některé zvrácené sekty.

Dalším činitelem nastolujícím zlo je přidělení nějakých rolí, jejichž kladné hodnoty a vzorce reakcí byly již dříve osvojeny. Zavedení základních pravidel neslouží primárně jako orientační vodítka, ale jako záminka, prostředek k vymáhání poslušnosti. Stejného výsledku se dosáhne, když jsou pravidla vykládána jiným než původním způsobem nebo v odlišném kontextu.

Další deformace spočívá v tom, že se změní v odlišném, zpravidla k tomu účelu připraveném kontextu. Již Milgram v pokusech změnil sémantiku činů i činností pokusného člověka tak, že ubližování obětem změnil na „pomoc učícím se“ pomocí trestů, navíc stupňovaně brutálních.

Oslabení osobní zodpovědnosti, její rozptýlení, lze zase dosáhnout tak, že se svalí na někoho jiného, přesune se na jiné, nejlépe vzdálené lidi, anebo se, což je obzvláště rafinované, svede na oběť. Cesta ke zlu, upozorňuje Zimbardo, začíná malým bezvýznamným krokem. Podobně byli v Milgramových pokusech spolužáci vystaveni malým (ve skutečnosti fiktivním) elektrickým výbojům, asi 15voltovým, které se pak zvyšovaly až do takové voltáže, že mohly ohrozit (pokud by nebyly pouze předstírané) pokusné osoby na životě. Postupné zvyšování napětí bylo definováno jako izolovaný nárůst, např. pouze 3 % výchozího potenciálu, což ale při sumaci dává zcela jiné výsledné hodnoty navýšeného čísla. Zvýšení hodnoty 1 o 3 % dává zcela jiný výsledek než 3% zvýšení hodnoty 100. Při těchto pokusech Milgram používal elektrický proud, jehož míru pouze simuloval, protože jinak by došlo k ohrožení života pokusných osob vystavených jeho aplikaci. Cílem experimentu bylo prozkoumat vztah mezi autoritou, konformitou a nelidským jednáním. I když výsledky vzbudily úžas a pohoršení, poměrně přesvědčivě poukázaly na to, jak spoléhání na autoritu může vést ke zcela scestnému chování a k rozkladu morálních zábran.

Změnou autority a jejího fungování se člověku proměňuje dopad běžných lidských činností. Fungování společnosti vyžaduje existenci nadřízených a elementární poslušnost podřízených. Stejně činnosti však s novými

nadřizenými mění smysl i dopady. Nadřizení mohou svým podřízeným vydávat takové příkazy, které postupně okrajují svobody druhých tak, že jsou jich nakonec lidé zcela zbaveni.

Jednou z vysoce účinných metod udržování společenského zla je znemožnit lidem vystoupit z činností s negativním dopadem na druhé. Nadřizený verbálně nesouhlasí s postupem, dokonce i s jeho dopady, ale trvá na jejich provádění a přitom tyto lidi vyvíňuje z následků jejich negativního jednání příkazem typu: „Vy takoví nejste, ale pokračujte, jak vám říkám.“

To, co napomáhá společenskému zlu a udržuje je, nejsou biologické dispozice, ani předpokládané nevědomé tendence, ale jak již ukazuje La Bon v *Psychologii davu*, především anonymita, odosobnění a splynutí s davem.¹² Pokusy s anonymitou u dětí přesvědčivě prokázaly sílu nápodoby, ale také tendenci přehlížet důsledky svých činů a bavit se komičností podružných detailů a přehlížet vážnost a nebezpečí reálné situace. Děti (ale za určitých podmínek i dospělí) mají obecný sklon mnohé situace považovat za hru a nikoli za realitu, jsou-li k ní povzbuzováni. Jedním z důvodů rychle a nekontrolovatelně vzniklé situace šikany je právě tato pohotovost.

Rovněž se ukazuje, že je-li tentýž člověk jednou označen jako „náš“ a jednou jako ten „cizí“, pak cizí je označeno za špatné a tím pádem se stává snadněji terčem útoku. Cizí již není stejné, nepřísluší k celku a je tudíž vyvrženo a odmítnuto.

A. Bandura vytvořil model morální uvolněnosti a odlidštění při svých experimentech, kdy odlidšťující nálepky (např. „studenti jsou dobytek“, nebo „to jsou naši“) vedly k naprosto odlišnému jednání vůči skupině lidí bez nálepky a s nálepkou. Vůči hanlivě označeným osobám potom lidé neváhají použít drsné prostředky jednání, zatímco k blízkým, „k těm dobrým“, jsou šetrnější.

Když Řekové mluví o kognitivní roli emocí, tak mají na mysli i to, že emoce lze od jejich poznávací složky oddělit.¹³ Toto ovšem nepovažují za stav normální, ani trvalý. Vzájemným oddělením vzniká možnost, dokonce se dá říci „vakuový prostor“, kdy k volným emocím lze přiřadit kognice odlišného původu i druhu.¹⁴ Výsledkem jsou jiné vztahy, odlišně posuzované situace i nově vznikající postoje a hodnotové soudy. Zároveň se ukazují možnosti, jak nové vztahy řídit, programovat a manipulovat. Psychologie

12) BON, G. *La Psychologie davu*. Praha: Samcovo knihkupectví, 1946.

13) Tak to pojímal např. Seneca.

14) To lze srovnat např. s pojetím u N. Machiavelliho.

i psychoterapie si jsou těchto skutečností vědomy, ale popisované skutečnosti nejsou dostatečně systematicky prozkoumány ani domyšleny.

Zlo, říká Zimbardo, se šíří nejlépe v prostředí, které není definováno, v prostředí, které je anonymní. Jakmile se stane z definovaného prostředí anonymní místo, potom se mnohem snadněji „ničí“, nebo se může stát místem zlovolné aktivity. Jen připomeňme zničené pohraničí po poválečném vyhnání Němců. Zbavení jména, adresy, příslušnosti, původu, to vše otevírá prostor k bezohlednému jednání. Pokusy ukázaly, že i teenageři, kteří pocházeli z dětských domovů a běžně se vyznačovali asociálním jednáním, jestliže se ocitli v dobře definovaném prostředí, nikoliv prostředí anonymním, tak se u nich mnohonásobně snížil počet útoků oproti prostředí anonymnímu.

Víme také to, že zlé činy se v důvěrně známém prostředí stávají z jiných důvodů, mají jinou psychologickou motivaci než např. v anonymních prostředích, v prostoru slumů, okrajů měst, kde ani ulice není označena jako určitá ulice a kde nic nepatří nikomu.

Velmi důležitá je nápodoba. Lidé mají sklon k nápodobě, a proto je tak důležitá role vůdce. Ten, který je rozpoznán jako vůdce, je napodobován, a to, co dělá, mají sklon dělat i ostatní.

Orwell již v románu *1984* ukázal, že i lidé jinak dobří mohou být získáni ke konání zla.¹⁵ K tomu slouží posvěcené a institucionalizované formy výchovy podporované nebo mlčky tolerované rodiči i učiteli. Příklady ze současnosti vidíme zejména v islámských zemích, ale i západní civilizace je používá zcela běžně, byť ne tak frekvenčně a dominantně, jak to vidíme v některých zmíněných destinacích. Podceňování, ba popírání této skutečnosti je třeba považovat za manipulaci nebo krajně nezodpovědný projev.

Jedním z prvních rozhodnutí, které Hitler udělal, když se dostal k moci, byla převýchova.¹⁶ Ničil intimitu a přirozené vztahy v rodině. Rodinu sice prohlásil za „posvátnou“, ale zároveň ji podrobil ideologickému diktátu a otevřel kontrole. Zajímavé ovšem bylo, že mnozí z lidí, kteří se citově zhroutili (jako při stresu), se slepé poslušnosti autoritě vymkli a v zaslepené závislosti na ideologické a sociální autoritě již nepokračovali. Porozumění pozadí jejich zhroucení však zůstává jen kusé a v řadě ohledů nejasné.

15) ORWELL, G. *Nineteen Eighty-Four* (With an Afterword by Erich Fromm). New York and Scarborough, Ontario: New American Library, 1980. ISBN 0-451-52123-4.

16) HITLER, A. *Mein Kampf*. München: Zentralverlag NSDAP, 1939. (Čes. vyd. HITLER, A. *Můj boj*. Přel. M. Zítka. Nakl. Otakar II, 2000. ISBN 80-86355-26-8.

Ke společenskému zlu patří nečinnost a lhostejnost. Ukazuje se totiž, že prostředí, které je nečinné, nic nedělá a nechrání své hodnoty, de facto podporuje vznik zlých skutků a zlého chování. Takové prostředí činí ze slušných občanů lidí schopné dělat věci, o kterých by se jim samotným předtím ani nezdálo. Kromě pachatelů zla existují vždy ti, kteří vědí, co se děje, přesto nepomohou, neodporují zlu a místo toho, aby zlu odporovali, svou nečinností je podporují. Obě evropské totality naprosto jasně tuto skutečnost prokázaly v neřízeném a přirozeném „experimentu“. „Šedá zóna“ zdaleka nebyla mikrosvětlem jakéhosi odporu, ale do šedé zóny patří také to, že lidé, ač věděli o zlu, proti němu nevystoupili, a pokud ano, tak tiše, způsobem, že jejich skutky nebyly definovány jako skutky stojící proti zlu.¹⁷

Zimbardo také ukázal, že popravčí a mučitelé nemusí být vůbec sadisty, těch je velmi málo, ale právě lidé slušní, kteří propadli. Těmto lidem můžeme rozumět pouze tehdy, jestliže můžeme identifikovat sadu vnějších situačních podmínek – proměnných – které přispívají k vytvoření těchto vrahů, mučitelů a tyranů.¹⁸

Jedním z významných situačních vlivů je proměna afektu. Nejedná se pouze o jeho vzbuzení, ale o dosažení ideje k němu, o „novou“ ideologii. Ta obsahuje vysoké hodnoty, posvátno, závazek dokonalosti, ale i příslib odpuštění těch skutků, které jsou v jejím duchu spáchány. Příklad odpuštění se ovšem vztahuje nejen na pachatele, ale také na ostatní, na rodinu a na celou společnost. Zlé skutky se zvrhávají, stávají se skutky adorovanými, dokonce posvátnými, a tak se ze zla stává pseudoobraz dobra. Ideologizace skutků s tímto posvátným cílem, jako by nás činila slepými k tomu, co se vlastně stalo.

Slavný Orwellův román *1984* ukazuje, že rozvrátit nebo ochromit hodnotné lidské rysy lze následujícími způsoby:

17) Tak to uvádí například Jiřina Šiklová ve svých vystoupeních.

18) ZIMBARDO, P. *The Lucifer Effect. Understanding How Good People Turn Evil.* (original language: English) New York: Random House, 2008 (2007). ISBN: 978-0-8129-7444-7. HANEY, C. – BANKS, W. C. – ZIMBARDO, P. G. A study of prisoners and guards in a simulated prison. *Naval Research Review*, 30, 1973, s. 4–17. FARMER, F. *The Stanford Prison Experiment*. Retrieved October 9, 2007 from <http://www.francesfarmersrevenge.com/stuff/archive/oldnews5/stanford.htm>; ZIMBARDO, P. *The Stanford Prison Experiment: A Simulation Study of the Psychology of Imprisonment Conducted at Stanford University*. Retrieved October 6, 2007 from <http://www.prisonexp.org/>; *The Stanford Prison Experiment*. Retrieved October 9, 2007 from http://en.wikipedia.org/wiki/Stanford_prison_experiment

Místo výcviku ke svobodě je veden výcvik k poslušnosti. Místo toho, aby byla zaručena svoboda sdružování, která je podmíněna svobodnou volbou a umožňuje vzájemnou důvěru, je nucena společenská izolace nebo vynucené davové formace. Všechny intimní vztahy jsou nejen zveřejněny, ale také monitorovány. Tím je zničena intimita, naprosto nezbytný předpoklad pro vznik a udržování „jáské struktury“. Vlastní myšlení je vynucováno a nahrazeno nějakým „newspeakem“; místo rozhodování na základě skutečnosti, se věci systematicky popírají.

V románu *1984* vidíme, že osobní hrdost a lidská důstojnost je to, co tyran musí zničit a pošlapat. Hrdost je lámána pokořujícími akty, ve kterých se člověk začne stydět sám za sebe, a tak se stává povolný k obvinění. Rozhodně jakýkoliv druh lásky, ať už duchovní nebo milostné, soucitné nebo pečující, je vždycky a systematicky znehodnocován a eliminován. Velmi důležité je používání jazyka, který je prefabrikován a který má vágní, nicméně stereotypní hesla. Zničení intimity patří k nejvýznamnějším činitelům, jak ovládnout člověka a jak ho zbavit svobody. Jak z něj učinit nástroj zla. Když jsme se zabývali Zimbardem a jeho analýzou zla, měli bychom připomenout téma M. Nussbaum, a tím je „křehkost dobra“. Inspirována antickými mysliteli ukazuje, že staří Řekové si byli velmi dobře vědomi toho, jak jsou dobro a ctnosti zranitelné, jak jsou křehké. Jak dobro vytváří ty nejjemnější a nejnádhernější vlastnosti, obrazy, jako vázy a sochy, které, takřka dokonale, snadno dojdou zmaru a propadnou zkáze.¹⁹

Zranitelnost ke křehkosti patří a psychoterapie je léčba zranění, poranění lidských srdcí, zpleněné duše. Tato zranění, z nichž mnohá vedou k duševním nemocem, vznikají zlem, které zdaleka nemusí být, a také nebývá, pudového ani sadistického původu, ale vzniká z výchovné nedbalosti, z lhostejnosti i omezenosti, z ideologických předsudků doby i z kulturně přenášených způsobů nevhodné péče o děti. Obecně tam, kde chybí uvědomělý a otevřený program péče o duši, o člověka, o jeho dobra, je na potíže již předem založeno.

I psychoterapie se však musí zamýšlet sama nad sebou. Není jen léčbou úzce vymezenou duševní nemocí, i ona zasluhuje další analýzu. Vysvobození z nemoci nejen zbavuje jejího utrpení, ale vytrhává člověka z tenat nectnosti. Pěstování ctností sice psychoterapie implicitně podporuje, ale zatím se

19) Srov. k tomu rané dílo Marthy C. Nussbaum *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* z r. 1986 (tato feministicky orientovaná myslitelka výslovně zakazuje, aby její jméno v české verzi bylo přechylováno pomocí koncovky -ová).

to nestalo jejím explicitním programem – programem novým, vystavěným na svobodě lidské existence, na vzájemné otevřenosti, na respektu vůči sobě i bližním, na důvěře a naději, že tato cesta je dobrem, o které je třeba se neustále starat a pečovat o ně! Je si totiž velmi dobře vědoma toho, jak snadno by se mohla stát kořistí moralistů, kteří by hned v prvním kroku pošlapali její křehká dobra a pokusili by se ukořistit její metody.²⁰ Souvislost dobra s láskou jsme zmínili jen v náznaku a ponechali stranou. Ne proto, že by byla okrajová nebo vyprázdněná, ale proto, že jí je třeba věnovat zvláštní pozornost!

Zároveň jsme si připomněli, že péče o duši nespadá do rukou jedné profese ani jedné metody, ale že teprve hledané a nalézané souvislosti a otevřená rozprava o nich mohou přinést lidem to, oč jim běží: O dobra, byť jsou tak křehká!

20) Formulace této části textu byly inspirovány podnětnými debatami s Oldřichem Čálkem.